

ks. Stanisław Longosz

<https://orcid.org/0000-0002-2809-0728>

Katolicki Uniwersytet Lubelski

**ks. Marek Starowieyski, Jan Maria Szymusiak,
*Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego
piśmiennictwa*, wydanie drugie, przepracowane,
uzupełnione i powiększone przy współpracy
Wojciecha Stawiszyńskiego, Poznań 2018,
ss. 1094**

Po 50. niespełna latach od ukazania się w wydawnictwie Księgarni św. Wojciecha *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*¹ w opracowaniu głównie jezuita ks. Jana Marii Szymusiaka i młodego, dobrze zapowiadającego się warszawskiego magistra filologii klasycznej ks. Marka Starowieyskiego, pojawiło się pod koniec 2018 roku – ku oczekiwaniu i radości polskich patrologów i badaczy antyku chrześcijańskiego – w tymże samym wydawnictwie jego „drugie wydanie, gruntownie przepracowane, uzupełnione i powiększone” pt. *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Jego autorem jest ks. prof. dr hab. Marek Starowieyski (ks. Jan M. Szymusiak zmarł w 1987 roku w Paryżu), który do współpracy dobrał znanego polskiego bibliografa patrystycznego mgr. inż. Wojciecha Stawiszyńskiego. O ile poprzednia publikacja była całkowicie nowatorskim i pierwszym na świecie naukowym słownikiem literatury patrystycznej, o tyle druga wykorzystwała dorobek kilku istniejących już za granicą analogicznych tego rodzaju leksykonów, uzyskując podczas

¹ *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, ss. 660.

inauguracji xxv Targów Wydawców Katolickich w Warszawie zaszczytną nagrodę „Feniksa 2019 roku”, przyznaną przez Kapitułę Stowarzyszenia Wydawców Katolickich, jako „publikacji stanowiącej bezcenne źródło do poznania literatury patrystycznej, gdyż kataloguje i prezentuje najważniejszych pisarzy okresu wczesnochrześcijańskiego, jak również autorów pogańskich i żydowskich, którzy odegrali ważną rolę w rozwoju myśli chrześcijańskiej. Stanowi bowiem jeden z nielicznych w skali światowej przykładów opracowania o takiej charakterystyce”. Trzeba tu podkreślić, że główne i odważne zadanie opracowania tak wielkiego, monumentalnego i wielostronnego dzieła niemal w pojedynkę, przy niewielkim tylko udziale innych osób², podjął po przejściu na emeryturę³ sam ks. prof. dr hab. Marek Starowieyski, który nie uległ sugestiom i propozycjom innych, by przełożyć na język polski i uzupełnić polską bibliografią któryś z istniejących już zagranicznych analogicznych słowników⁴, ale pozostał przy wznowieniu, przeredagowaniu i uzupełnieniu dotychczasowego czysto polskiego leksykonu. Z zadania tego, jak widać, wywiązał się doskonale, choć przy opracowywaniu tak obszernego dzieła nie ustrzegł się pewnych drobnych merytorycznych czy metodologicznych błędów, braków i usterek; zadaniem każdego recenzenta jest tego rodzaju niedociągnięcia zauważyć i wypuklić, by przy kolejnym wydaniu słownika, co niebawem zapewne nastąpi, wyeliminować je i uzupełnić.

Autor opublikowanego dzieła jest bez wątpienia aktualnie najwybitniejszym oraz najbardziej znanym i zasłużonym popularyzatorem myśli ojców Kościoła ostatniego półwiecza w Polsce, a za granicą najbardziej rozpoznawalnym polskim patrologiem. On to odkrył i przybliżył kulturze polskiej barwny świat chrześcijańskich apokryfów Nowego Testamentu, dając całościowy ich polski przekład⁵; przedstawił starożytne życie zakonne, inicjując pod swoją redakcją

2 Najwięcej ks. dr Stanisław Adamiak – 37 haseł, dr Anna Z. Zmorzanka – 30 haseł, inni po parę lub kilka haseł, a przede wszystkim inż. Wojciech Stawiszyński, który odpowiednio dobrał i umiejętnie ubogacił publikację literaturą patrystyczną, zwłaszcza polską.

3 Zob. *Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. Marka Starowieyskiego* = VoxP 26 (2006) z. 49, ss. 774: oprócz tabula gratulatoria, biogramu i biografii, 58 artykułów.

4 Zwłaszcza tłumaczony często *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 1–3, a cura di A. Di Berardino, Genova–Milano 2006–2008 lub mniejszy *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Hrsg. S. Döpp, W. Geerlings, Freiburg–Wien 1998 czy jego włoska uzupełniona wersja *Dizionario di letteratura cristiana antica*, Roma 2006.

5 *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. 1/1–2, 2/1–2, 3, Kraków 2001–2007.

specjalną serię przekładów jego reguł i związanych z nimi monografi⁶; dał poznać piękno grecko-łacińskiej i orientalnej poezji wczesnochrześcijańskiej, publikując w polskim przekładzie ich antologię w stworzonej przez siebie serii *Ojcowie Żywi*⁷; poezję łacińską przybliżył ponadto, polecając i opracowując jej inne przekłady⁸; zaproponował wprowadzenie do liturgii, modlitwy oraz codziennej lektury i rozmyślań treści wczesnochrześcijańskich komentarzy biblijnych i patrystycznych tekstów ascetycznych, publikując je w serii *Ojcowie Żywi*⁹. Do powyższych cennych popularyzatorskich i naukowych inicjatyw trzeba jeszcze dodać wydanie w 1999 roku przez ks. Marka Starowieyskiego pierwszego polskiego unikatowego (niestety u nas prawie niezauważonego) *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury: arabska, armeńska, etiopska, gruzińska i syryjska*¹⁰.

Aby naocznie ukazać nowość i oryginalność drugiego wydania *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, należy najpierw przypomnieć pierwszą jego zawartość. Składał się on z dwóch zasadniczych części: pierwszej osobowej według alfabetycznie ułożonych chronologicznie autorów i ich dzieł (s. 13–397), w której jego ówczesną nowością było wprowadzenie ich patrystycznych biogramów (wedle przekazu Hieronima, Gennadiusza, Izydora z Sewilli,

6 Źródła Monastyczne, Kraków-Tyniec 1993→ już ponad 80 tomów.

7 Por. *Muza chrześcijańska*: t. 1: *Poezja chrześcijańskiego Wschodu: armeńska, syryjska i etiopska*, Kraków 1985; t. 2: *Poezja łacińska starożytna i średniowieczna III–XV wieku*, Kraków 1992 (lub *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej (XIII–XIV/XV w., oprac. M. Starowieyski, Wrocław 2007)*; t. 3: *Poezja grecka II–XV wieku*, Kraków 1995.

8 Jak np. Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieńce męczeńskie*, tłum. M. Brożek, oprac. M. Starowieyski, Kraków 2006; pozostałe jego utwory: Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Utwory poetyckie*, tłum. M. Brożek, oprac. M. Starowieyski, Kraków 2019.

9 „Karmię was tym, czym sam żyję”: *Ojcowie Kościoła komentują ewangelie niedzielne roku ABC oraz święta roku kościelnego, Księga starców, Eucharystia, Męczennicy, Itineraria do Ziemi Świętej, Bestiariusz chrześcijański*.

10 ks. M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury: arabska, armeńska, etiopska, gruzińska i syryjska*, Warszawa 1999, ss. XIX + 243 + 21. Wcześniej, choć nie w takim wymiarze, znany był: J. Assfalg, P. Krüger, *Wörterbuch des christlichen Orients*, Wiesbaden 1985, tłum. franc.: *Dictionnaire de l'Orient Chrétien*, Turnhout 1991, tłum. pol.: *Słownik chrześcijańskiego Wschodu*, Katowice 1998, a później: E. G. Faruggia, *Dizionario enciclopedico dell'Oriente cristiano*, Roma 2000, tłum. ang.: E. G. Faruggia, *Encyclopedic dictionary of the Christian East*, Rome 2015; H. Kaufhold, *Kleines Lexikon des christlichen Orients*, Wiesbaden 2007, który doczekał się nawet wkrótce tłumaczenia i uzupełnienia czeskiego: *Slovník Raněkřesťanské Literatury Východu*, Pavel Mervart 2012.

Ildefonsa z Toledo, Focjusza czy Kasjodora), oraz tematycznej (s. 401–660) zawierającej 27 obszerniejszych haseł, zgrupowanych w trzech działach: (1) bibliografie (polskie serie wydawnicze, wybory tekstów, opracowania podręcznikowe, studia patrystyczne w Polsce, literatura pomocnicza, a w niej: historia Kościoła, historia kultury, chrześcijaństwo a kultura antyczna, teologia i homiletyka, encyklopedie i słowniki polskie, słowniki i indeksy, encykliki o ojcach Kościoła), (2) chronologie (biskupi rzymscy i sobory, biskupi i patriarchowie Konstantynopola, biskupi i patriarchowie Aleksandrii, biskupi i patriarchowie Antiochii, cesarze rzymscy, cesarze bizantyjscy, dynastia Sasanidów w Persji, Goci na Zachodzie, dynastia Merowingów w Galii), (3) hasła ściśle tematyczne (chrystologia ojców, epigrafika chrześcijańska, Eucharystia, filozofia, hagiografia, herezja i heretycy, historiografia, inwektywa chrześcijańska, kalendarze i martyrologia, katecheza, liturgia, mariologia, papirusy chrześcijańskie, Pascha, patrologia – patrystyka, patrystyka w Polsce, pielgrzymki, Pismo Święte, prawo kościelne w wiekach I–VIII, sobory, synody, szkoły katechetyczne i teologiczne, sztuka „sakralna” w pismach ojców Kościoła, tradycja w starożytnym Kościele). Hasła te, o różnym poziomie merytorycznym, zwłaszcza tematyczne z ostatniego działu, opracowywane były przez różnych autorów.

Nowe natomiast wydanie słownika poprzedzone jest wstępem (s. 5–16), w którym Autor przypomina (z licznymi akcentami osobistymi) sytuację polskiej patrystyki lat sześćdziesiątych¹¹, kiedy powstawało jego pierwsze wydanie, porównując ją z obecną, znajdującą się w rozkwicie¹², gdy pojawia się jego drugie uzupełnione i przepracowane nowe wydanie, podając równocześnie jego strukturę i założenia. Jego zaś osnowa, poprzedzona krótkim wykazem skrótów (s. 17–22), podobnie jak pierwszego, składa się również z dwóch części: zasadniczej uzupełnionej i rozbudowanej części osobowej z dołączonymi w porządku alfabetycznym, syntetycznie ujętymi licznymi hasłami tematycznymi (s. 23–992) oraz dodatkowej części bibliograficzno-chronologiczno-indeksowej (s. 993–1087).

Część pierwsza nowego słownika ubogacona została, w porównaniu z poprzednim, nie tylko nowymi hasłami, ale i nowymi, powstałymi i stosowanymi w ostatnim 50-leciu pomocami (oznaczeniami) naukowymi (*instrumenta*

11 Patrologią parało się wówczas czynnie tylko czterech doktorów teologii: ks. Andrzej Bober w Krakowie, ks. Wojciech Kania w Tarnowie, ks. Wacław Eborowicz w Pelpinie i ks. Szczepan Pieszczoł w Gnieźnie.

12 Dziś ok. 25 patrologów w większości po specjalistycznych patrystycznych studiach, w tym 15 z tytułem profesora.

studiorum) oraz niespotykaną dotąd w tego rodzaju leksykonach dużą, zwłaszcza polską, literaturą przedmiotu. Nowy słownik wchłonął bowiem prawie w całości treść wspomnianego wyżej *Słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, z tym, że hasła osobowe zostały uzupełnione biogramami zaczerpniętymi głównie od Focjusza i Ebedjesusa oraz polską literaturą (jeśli takowa była), a w swej strukturze dostosowane do całości. Każde bowiem osobowe, umieszczone w porządku alfabetycznym hasło nowego słownika ma stałą już nowoczesną strukturę, ułatwiającą szybkie dotarcie do biogramu wczesnochrześcijańskiego autora oraz jego dzieł i związanej z nim literatury. Rozpoczyna się od patrystycznego (co jest oryginalnością tego słownika) biogramu (jednego lub kilku) przekazanego przez któregoś z ojców Kościoła (jeśli takowy jest u: Hieronima, Gennadiusza, Kasjodora, Izydora z Sewilli, Ildefonsa z Toledo, Focjusza i Ebedjesusa), a gdy takiego brak – wskazanych źródeł o jego życiu¹³ oraz nowożytnego, opracowanego w oparciu o nie jego życiorysu. Potem następuje wykaz jego dzieł autentycznych i przypisywanych (z lakoniczną ich charakterystyką) w oryginale według greckich i łacińskich klawisów¹⁴ w wydaniach starszych¹⁵ oraz nowszych i najnowszych¹⁶, a także ich ważniejszych przekładów zagranicznych¹⁷. Następnie pod hasłem podana jest bibliografia, w której przeważnie znajduje się literatura – opracowania¹⁸, najpierw ogólnie w zagranicznych słownikach i podręcznikach¹⁹, a później polskich²⁰ oraz liczne publikacje w postaci książek i artykułów. Taka struktura

13 Najczęściej BHG, BHL, BHO, BS.

14 CPG, CPL, CAVT, CANT.

15 Zawsze wg Migne'a: PG, PL, PLS, Mansi, Assemani, jeśli w nich są.

16 GCS, CSEL, MGH, Sch, CSCO, PSYR, PO, CCL, CCGr, Fch, jeśli w którejś z tych serii są wydane.

17 Na przykład ANF, BAC, BKV i możliwie wszystkich polskich (tł. pol. w seriach: POK, PSP, TMB, ŻMT, ŻMon, OŻ, BOK, MBOK, VoxP, TPatr, AP, ALP, Stawiszyński = W. Stawiszyński, *Bibliografia patrystyczna 1901–2016*, Kraków 2017: Przekłady).

18 Nierzadko pod niektórymi hasłami podawane są tu też miejsca wydań tekstów oryginalnych i ich przekładów.

19 Zawsze w: NDPAC lub DPAC i DLCA = S. Döpp, W. Gerlings, *Dizionario di letteratura cristiana antica*, Roma 2006; często: RACH, DThC, DACL, DHGE, DIP, DSP, DDC, AugLex, BS, TRE, Patrologia = *Patrologia*, a cura A. Di Berardino, t. 1–5, Genova 1980–2000; I. Ortiz de Urbina, *Patrologia Syriaca*, Roma 1965.

20 Opr. pol.: EK, SWP, SWPW, PEF, Cytowska–Szelest = M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska: okres cesarstwa – autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994; Sinko = T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3/2, Wrocław 1954; Pigulewska = N. W. Pigulewska, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.

haseł i dołączonej do nich bibliografii w słowniku „ma dać Czytelnikowi, jak deklaruje jego Autor, pierwsze, a zarazem podstawowe informacje o danym autorze i jego dziele, o stanie wydań jego dzieł [...], podkreślić podstawowe znaczenie danego pisarza, oczywiście bardzo krótko i ogólnie, nie podając jakiejś dłuższej charakterystyki jego teologii [...]. Tych natomiast, którzy będą się chcieli zająć danym pisarzem czy danym gatunkiem literackim, słownik ma nakierować na podstawowe opracowania polskie i zagraniczne, w których znajdą dalszą literaturę. Słownik ten bowiem nie ma na celu zastąpienia podstawowych podręczników patrologii, historii Kościoła starożytnego, historii dogmatów czy innych opracowań syntetycznych omawianego okresu, ale być dziełem typowo informacyjnym, i tylko, i aż” (s. 14).

Oprócz tych osobowych haseł patrystycznych nowe wydanie słownika umieszcza między nimi jako nowość „krótkie biogramy kilkunastu pisarzy pogańskich (27) i żydowskich (8), ważnych dla rozwoju myśli chrześcijańskiej, a także kilku pisarzy późniejszych, którzy przekazywali fragmenty dzieł pisarzy starożytnych lub podawali wiadomości o nich, jak np. Focjusz, Ebedjesus czy Michał Syryjczyk, i w końcu kilku (6) badaczy literatury chrześcijańskiego Wschodu, jak np. Assemani” (s. 10–11). W tej części słownika, wśród haseł typowo osobowych, znajduje się też mimo wszystko szereg (136), zdaniem Autora niezbędnych, syntetycznie ujętych haseł tematycznych, dotyczących zwłaszcza gatunków literackich i teologii, jak: apoftegmaty ojców, apokryfy, przekłady Biblii, kateny, doketyzm, doksologia, epistolografia patrystyczna, ebionici, homilia i homiliarze, hymny, itineraria, filokalia, florilegia, kalendarze liturgiczne, kapadoccy ojcowie, katecheza, kontakiony, księgi liturgiczne, messalianie, męczennicy, Nomokanon, ojcowie Kościoła, penitencjały, pielgrzymki, pryscylianizm, Psalterz, reguły monastyczne, sabelianizm, sakramentarze, sobory powszechne, stylicy, symbole wiary, testimonia, tytuły psalmów, zagadki itd. Nie wyczerpują one jednak całej listy tematycznych haseł drugiej części pierwszego wydania słownika (pomijając m.in. takie, jak: chrystologia ojców, historiografia, inwektywa, papirusy chrześcijańskie i kilka innych mniej ważnych).

Druga część nowego słownika jest, jak zaznaczono wyżej, 100-stronicowym dodatkiem pt. *Literatura wczesnochrześcijańska – jej kontekst historyczny* (s. 993–1092), podzielonym na trzy zasadnicze działy. Pierwszy z nich jest czystym zbiorem ważniejszej międzynarodowej i względnie pełnej polskiej bibliografii patrystycznej, nazwanym *Przeglądem bibliograficznym* (s. 993–1014) dla dziewięciu wybranych tematów, podzielonych znów na drobniejsze

zagadnienia, a mianowicie: I. Zagadnienia wstępne (1. Bibliografie patrystyczne, 2. Encyklopedie i słowniki: a. Ogólnokościelne, b. Dotyczące starożytności chrześcijańskiej, c. Ważniejsze serie wydawnicze dotyczące świata wczesnochrześcijańskiego, d. Ważniejsze czasopisma patrystyczne i inne teologiczne zajmujące się światem antycznym); II. Patrologia i literatura wczesnochrześcijańska. Ważniejsze podręczniki (1. Patrologia ogólna, 2. Grecka patrologia – literatura, 3. Łacińska patrologia – literatura, 4. Kościoły Wschodu – wiadomości ogólne, 5. Pisarze wczesnochrześcijańscy w nauczaniu Kościoła, 6. Zbiory prac na tematy patrologiczne); III. Wydania dzieł pisarzy wczesnochrześcijańskich (1. Wydania tekstów: a. Zbiory tekstów w różnych językach, b. Zbiory tekstów w j. greckim, c. Zbiory tekstów w j. łacińskim, d. Zbiory tekstów orientalnych; 2. Wydania przekładów: a. Polskie, b. Zagraniczne; 3. Poezja: a. Grecka – wyd. opr. tł. pol., b. Łacińska – wyd. opr. tł. pol., c. Średniowieczna – wyd. opr. tł. pol., d. Wschodnia – tł. pol.); IV. Język pisarzy wczesnochrześcijańskich – słowniki, gramatyki, opracowania (1. Greka klasyczna, 2. Łacina klasyczna, 3. Późna łacina); V. Biblia wczesnochrześcijańskich pisarzy – apokryfy (1. Biblia: a. Ojców greckich – wyd. tł. pol. opr., b. Ojców łacińskich – wyd. tł. pol. opr., c. Zestawy cytatów, d. Historia Biblii i kanonu biblijnego, e. Interpretacja Pisma Świętego; 2. Apokryfy: a. Stary Testament, b. Nowy Testament); VI. Doktryna (1. Teologia: a. Ogólna – słowniki, b. Historia dogmatów – ogólna, c. Poszczególne jej działy: Bóg w Trójcy, Chrystus, Duch Święty, Objawienie – Tradycja, Kościół, Sakramenty: Chrzest, Eucharystia, Pokuta, Kapłaństwo, Małżeństwo – kobieta; Mariologia, Eklezjologia, Moralność: Etyka społeczna – Aborcja; Eschatologia, Angelologia, Wiara i kultura; 2. Filozofia); VII. Kościół i jego życie (1. Historia Kościoła: a. Bizancjum – Wschodnie chrześcijaństwo, b. Chronologia, c. Prosopografia; 2. Życie i instytucje Kościoła: a. Papieżstwo, b. Sobory i synody, c. Liturgia, d. Kult obrazów i świętych, e. Kaznodziejstwo, f. Katecheza, g. Monastycyzm i asceza, h. Życie społeczne, i. Wojna – służba wojskowa); VIII. Sztuka chrześcijańska – archeologia; IX. Świat otaczający pierwszych chrześcijan (1. Świat żydowski i Biblii, 2. Manicheizm i gnoza, 3. Świat grecki i rzymski: a. Historia i kultura, b. Literatura – grecka i rzymska, c. Retoryka; 4. Sztuka, 5. Religia, 6. Czasopisma – serie wydawnicze). Dział ten, będący w dużej mierze autorstwa (choć tego tu nie zaznaczono) Wojciecha Stawiszyńskiego, jest niewątpliwie subiektywnym (aczkolwiek uzasadnionym charakterem dzieła) wyborem zarówno tematów haseł, jak i samej bibliografii, dopuszczającym zapewne krytykę, jak i uzupełnienia, o co prosi Autor słownika we wstępie.

Drugi również cenny dział aneksu pt. *Chronologia* (s. 1015–1032), podający daty publicznej posługi ważniejszych kościelno-państwowych postaci patrystycznego okresu do ok. 800 roku, opracowany przez ks. dr. Stanisława Adamiaka na podstawie *Brill's New Pauly*²¹ (i mający w dużej mierze ze względu na odległość czasową charakter orientacyjny), dzieli się także na dwie części: 1. Chronologia kościelna (1. Biskupi Rzymu, biskupi i patriarchowie Aleksandrii, 3. Biskupi i patriarchowie Antiochii Syryjskiej, 4. Biskupi i patriarchowie Konstantynopola, 5. Biskupi i patriarchowie Jerozolimscy, 6. Biskupi i katolicy Seleucji – Ktezyfontu)²²; II. Chronologia świecka (1. Cesarze rzymscy, 2. Królowie perscy, 3. Kalifowie, 4. Królowie Wandalów w Afryce, 5. Królowie Burgundów, 6. Królowie Franków – Merowingowie, 7. Królowie Ostrogotów w Italii, 8. Królowie Swewów w Galicji, 9. Królowie Wizygotów, 10. Królowie Longobardów w Italii Północnej, 11. Królowie Brytanii w: Kent, Northumbria, East Anglia, Mercja, Sussex, Essex, Wessex). I w tym wypadku powiększono znacznie chronologię panujących, gdyż pierwsze wydanie słownika wymieniało tylko cesarzy rzymskich, bizantyjskich, Sasanidów perskich, Gotów na Zachodzie i Merowingów w Galii²³.

Trzeci wreszcie dział dodanego aneksu nowego słownika stanowią opracowane przez Wojciecha Stawiszyńskiego wyjątkowo cenne i rzadko w tego rodzaju leksykonach spotykane aż pięćdziesiąt, stosunkowo dokładne indeksy: 1. Indeks alfabetyczny (s. 1033–1063; autorzy + hasła tematyczne), 2. Indeks topograficzno-chronologiczny (s. 1063–1085). 3. Indeks pisarzy żydowskich i pogańskich (s. 1085), 4. Indeks patrologów i wydawców literatury patrystycznej (s. 1085), 5. Indeks 136 haseł tematycznych (s. 1085–1087), uzupełniony nawet dodatkiem *Pisarze i dzieła, których bliższe dane trudno ustalić* (s. 1083–1085). Ułatwią one bez wątpienia wszystkim badaczom szybsze i sprawniejsze korzystanie z nowego słownika, za co ich Autorowi serdecznie dziękujemy.

Celowo szczegółowiej przedstawiłem wyżej treść i strukturę nowego słownika, który w całości względnie uważnie przeczytałem, aby wychwycić w nim jak najwięcej ewentualnych merytorycznych i metodologicznych błędów, braków i opuszczeń, których przy opracowywaniu i prezentowaniu tytułu różnorodnych

²¹ *Supplement 1: Chronologies of the Ancient World Names, Dates and Dynasties*, eds. W. Eder, J. Renger, Leiden–Boston 2007.

²² W nowym wydaniu słownika dodano, jak widać, katalogi biskupów i patriarchów Jerozolimy i Seleucji – Ktezyfontu, których nie było w pierwszym jego wydaniu. Zob. SWP, s. 413–417.

²³ Por. SWP, s. 417–423.

haseł oraz przy cytowaniu tak dużej liczby zwłaszcza obcojęzycznej literatury, i to przez jednego Autora, nie sposób było uniknąć. Sam zresztą ks. Marek Starowieyski świadom jest możliwości dopuszczenia się tego rodzaju braków i niedociągnięć, gdy we wstępie swojego dzieła prosi i zachęca do ich wyszukiwania oraz nadsyłania krytycznych uwag, z góry za nie dziękując: „Wielkim brakiem tego Nowego Słownika jest fakt, że opracował go jeden autor, a jeden człowiek nie jest w stanie objąć dobrze całego ogromu świata literatury wczesnochrześcijańskiej, nawet jeśli ma do dyspozycji świetne biblioteki [...], a w nich ludzi o najwyższych kompetencjach, zawsze gotowych do udzielenia potrzebnych informacji. Niestety, próba wciągnięcia do współpracy większej ilości polskich patrologów, co było gorącym pragnieniem autora, zarówno do pisania artykułów, jak i ich opiniowania, nie powiodła się. [...] Z góry wyrażam wdzięczność tym użytkownikom NSWP, którzy przesłał mi krytyczne uwagi, celem ulepszenia, ewentualnie wydania kiedyś nowego NSWP” (s. 15–16). W odpowiedzi na tę zachętę chciałbym wskazać szereg zauważonych braków, usterek i licznych literówek, a nawet drobnych błędów, których Autor przy prezentowaniu tak wielu różnorodnych informacji, głównie w części osobowej słownika, niestety się nie ustrzegł, a które przy kolejnym jego wydaniu warto byłoby uzupełnić i poprawić. Chodzi mi tu głównie o dodanie wśród haseł osobowych kilkudziesięciu, moim zdaniem niezbędnych, choćby lakonicznie ujętych haseł tematycznych, ze wskazanymi odpowiednimi źródłami i literaturą, a przede wszystkim większym jeszcze wykorzystaniem polskiej, znanej mi dobrze z „Vox Patrum” bibliografii. Autor bowiem pisze: „Bibliografia [Słownika] jest oczywiście niekompletna i dyskusyjna, i za uzupełnienie jej jesteśmy wdzięczni tym, którzy ją zechcieli przeczytać i zrobić swoje uwagi; będę wdzięczny za dalsze” (s. 14). Przy niektórych hasłach będę więc sugerował uzupełnienie bibliografii pewnymi publikacjami (przy moich publikacjach nie będę podawał nazwiska autora). Oczywiście, dobór haseł i ich zawartość, jak i dołączana do nich bibliografia, zależą zawsze od woli autora, toteż sugerowana przeze mnie literatura stanowi jedynie propozycję do ewentualnego wykorzystania w przyszłości.

Najpierw zatem wśród krytycznych uwag należy zauważyć błędny i niepełny zapis wydawcy „Vox Patrum” w słownikowym wykazie czasopism patrystycznych (s. 995): „«Vox Patrum», Lublin, Instytut Historii Kościoła i Patrologii KUL, 1981→”. Poprawny zapis w katalogu czasopism patrystycznych winien zawsze brzmieć: „«Vox Patrum», 1981: Międzywydziałowy Zakład Badań

nad Antykiem Chrześcijańskim KUL, od r. 2012: Instytut Historii Kościoła i Patrologii WT KUL→”.

Bardzo krytycznie należy następnie ocenić słownikowy wykaz skrótów (s. 17–22), który nie dość, że jest wielce niekompletny, chaotyczny i zawiera w sobie liczne błędy, to w bibliografiach haseł spotykamy niemało innych skrótów tytułów czasopism lub serii, które różnią się od przyjętych w wykazie lub są w nim nieobecne; nie ma wśród nich również skrótu „Vox Patrum”. Obok stosowanych przez Autora skrótów łatwych do odczytania²⁴, które w ostateczności można by w wykazie pominąć, są i takie, które nawet dla przeciętnego patrologa pozostają nieczytelne i trudne do odgadnięcia²⁵, a brakuje ich w wykazie. Niestety jest też wiele przypadków stosowania różnych skrótów w odniesieniu do konkretnego tytułu. Są też takie skróty, które, jak wspomniano wyżej, znalazły się w wykazie z przypisanym tytułem czasopisma lub serii, ale w bibliografiach haseł do tego tytułu zastosowano też inne skróty²⁶.

Trzeba tu również zwrócić uwagę na nazwy czasopism i serii wydawniczych, które pisze się zawsze dużymi literami (co jest ogólnie przestrzegane przy objaśnieniach skrótów w ich wykazach), podczas gdy w nowym słowniku zasada ta jest różnie traktowana, nawet w samym wykazie²⁷. Nowy słownik stosuje też

24 Jak np. AnCr, s. 198; CivCat, s. 155; OstStud, s. 35; REArm, s. 34; StudMed, s. 38; KwartHist, s. 31; PrzeglHist, s. 31; StudBialDrohŁomż, s. 515; StudRedempt, s. 33; RBib, s. 30; StudPast, s. 515 czy VoxP.

25 Jak np. FO, s. 32, ZeitDeutschAlTh, s. 38; BolRacAdHist, s. 37; RevEtSudEurop, s. 33; JahrProtTh, s. 30; RechTheolAnMed, s. 198; EnglHistRev, s. 201; RevScPhilBPatrThor, s. 155; NHStudies, s. 208; ŽDMG, s. 208 + 501; ŽrMMG, s. 209; DGH, s. 290; AMG, s. 836 i 986; CPGS, 5X s. 870; CCMed, s. 909; MIFAO, s. 932.

26 Jak np. AnCr – a na s. 198: AnalCrac lub na s. 184 rozpisane; w wykazie: sAChr lub sAchrsN, które w bibliografiach hasłowych ma aż 10 innych skrótów, jak: s. 396: StudAntCrSN; s. 701: StAntCh; s. 800: STACHr; s. 248 i 907: StanChr; s. 247: sACH; s. 1009: sACHSN; na s. 482 aż 3 różne: StACHN, StACHSN, sACHSN; s. 929 – w jednej bibliografii dwa różne skróty: StAntChr i sACHr; s. 501: sANTChr; w wykazie: ABOL, a na s. 887: ABOLL; w wykazie i s. 247: AK, a s. 248: AtenKapł; s. 603: AtKapł; s. 780: AKapł; w wykazie i s. 197: CCL, a na tej samej stronie i w tym samym hasle są również cChRL i ChRCL; na s. 198: cChRL i 6x: CCL; w wykazie: MuzaGR i MuzaL, a na s. 25: mChŁac i mChGr oraz: MuzaGr; w wykazie: CoptEnc, a na s.: 625, 626, 771, 836, 956, 987: cEnc; w wykazie: ŽrMT, a np. s. 150, 167 i 930: ŽMT; w wykazie: rTeol, a s. 55: RocznTeol; s. 435: StudGnesn i StudGnes.

27 Por. s. 995: Teologia patrystyczna; ŽrMon – Źródła monastyczne; s. 1002: Źródła myśli teologicznej; s. 20 RBÉN – Révue bénédictine, RHum: Roczniki humanistyczne; a później w bibliografiach haseł: s. 995–1002: Źródła monastyczne; s. 995: Studia patristica; s. 996: Verbum vitae; s. 995: Studia antiquitatis Christianae. Series nova; s. 1002: Ojcowie żywi; s. 518: Christianitas antiqua; s. 612: Studia religiosa; s. 625: Przegląd orientalistyczny;

niekonsekwentnie pisownię takich wyrażen, jak: „Ojcowie kościoła” lub „ojcowie kościoła”, „ojcowie apostołscy”, „Ojcowie pustyni” (s. 82). Niezależnie od tego, czy i w jakim stopniu Autor słownika i wydawnictwo ustosunkują się do powyższych uwag, w kolejnym jego wydaniu trzeba koniecznie przynajmniej ujednoczyć pisownię skrótów oraz nazw czasopism i serii wydawniczych.

W samym wreszcie słownikowym wykazie skrótów można znaleźć ponadto wiele błędów literowych, a nawet rzeczowych²⁸ wymagających rzetelnej korekty.

Jeśli zaś chodzi o zawartość głównej części *Nowego słownika wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, to dostrzegam w niej pewien brak niektórych haseł tematycznych, dotyczących szczególnie teologii, rodzajów czy gatunków literackich oraz niektórych aspektów ówczesnego życia społeczno-kulturalnego, związanych z ojcami Kościoła. Jego Autor, likwidując drugą (zawierającą wiele z tych zagadnień) część pierwszego wydania słownika, starał się je zastąpić szeregiem (136) lakonicznych wzmianek, poruszających ten temat i umieszczonych wśród osobowych haseł tematycznych, ale wiele z nich zastąpił jedynie mniej lub bardziej obszernymi bibliografiami w aneksie, co moim zdaniem, nie jest zabiegiem w pełni zadowalającym. Wydaje mi się bowiem, że dla dobra słownika trzeba i te „bibliograficzne” i inne pominięte, a poruszające tę tematykę zagadnienia ująć w opisane tematycznie hasła i umieścić alfabetycznie wśród innych osobowych, na wzór analogicznych nowoczesnych leksykonów. W hasle takim należałoby wskazać zarys zagadnienia oraz jego historię, patrystyczno-biblijne źródła i obszerniejszą literaturę. Chcielibyśmy bowiem, żeby ze słownika mogli korzystać nie tylko sami patrologowie i badacze antyku

s. 191: *Colloquia litteraria*; s. 891: *Scripturae lumen*; s. 271, 276, 445, 483, 550, 585, 710, 1017: *Symposja kazimierskie*, ale s. 763: *Symposja Kazimierskie*.

28 Jak np.: s. 17: „ANWR” zamiast poprawnie: ANRW; „BA i NBA – Bibliothèque Augustinienne i Nouvelle BA”; jednak NBA nie oznacza Nouvelle BA, Paris 1992–, lecz: *Nouva Biblioteca Agostiniana*, Roma 1965; „BKV – Bibliothek der Kircheväter”, poprawnie: *Bibliothek der Kirchengväter*; s. 18: „CCL – Corpus Christianorum. Series Graeca”, ale poprawnie: *CCL – Corpus Christianorum. Series Latina*; „CCGR – Corpus Christianorum. Series Latina”, ale poprawnie: *CCGR – Corpus Christianorum. Series Graeca*; „Christianismes orientaux”, ale poprawnie: *Christianismes Orientaux*; „CPG – M. Gerrard...”, ale poprawnie: *CPG – M. Geerard*; „EtEnc – Encyklopedia Aetiopica”, ale poprawnie: *EncAet – Encyklopedia Aetiopica*; s. 19: „NDAPC – Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane”, ale poprawnie: *NDPAC – Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*; s. 20: „SeT – Studia e Testi”, ale poprawnie: *Studi e Testi*; „SFDC – P. Erdő, Storia della fonti del diritto canonico”, ale poprawnie: *P. Erdő, Storia delle fonti del diritto canonico*; s. 21: „SWPW – Słownik wczesnochrześcijańskiego Wschodu”, ale poprawnie: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*.

chrześcijańskiego, lecz także różnego rodzaju duszpasterze, katecheci i homileci, a ponadto zwykli czytelnicy interesujący się problematyką starożytnego chrześcijaństwa. Wszyscy oni powinni znaleźć w nim nie tylko wspomniane źródła, ale i najstarsze świadectwa naszej wiary, liturgii, modlitwy, udzielania i przyjmowania wszystkich sakramentów oraz rodzenia się pierwszych form życia społeczno-kościelnego, a także podpatrzyć rozwiązania trudnych wówczas i dziś aktualnych (przeważnie negatywnych) problemów (jak np. aborcja, agapetyzm, cudzołóstwo, homoseksualizm, inwektywa, konkubinat, pederastia, rozwody, widowiska).

Do powyższych uzupełnień (do niektórych przypominam pewną literaturę do wykorzystania) proponuję dołączyć następujące opisowe hasła: **aborcja**²⁹; **abstynencja**; **agapetki-synezakty**³⁰; **agapy**; **aklamacja**; **akwariusze**; **alegoria**; **anachoreta**; **anafora**; **aniołowie – angelologia** (m.in. bibl. NSWP, s. 1009); **anomejczycy**; analogicznie do hasła **aleksandryjska szkoła** (s. 45) wprowadzić hasło **antiocheńska szkoła egzegetyczna**, ukazując jej kryteria i przedstawicieli; **antyjudaizm ojców**; **archeologia chrześcijańska** (m.in. wykorzystując bibl. NSWP, s. 1013); **argument patrystyczny**³¹; **biblioteki wczesnochrześcijańskie**; **bierzmowanie**³²; **biografia – autobiografia patrystyczna**; **błogosławieństwo**; **Bóg w Trójcy** (m.in. bibl. NSWP, s. 1006); **celibat kapłański**³³; **cenobita – cenobium**; **chorepiskopi**; **carmina figurata**; **chrzest** (m.in. bibl. NSWP, s. 1007); **chrześcijaństwo a kultura klasyczna**; **Chrystus – chrystologia** (m.in. bibl.

29 M.in. *Aborcja i porzucanie dzieci w starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej. Materiały bibliograficzne*, RT 51 (2004) nr 10, s. 279–291; *Ojcowie Kościoła a przerywanie ciąży*, cz. 1: *W okresie przedchrześcijańskim*, VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 231–273; *Prawo rzymskie wobec aborcji*, w: *Contra leges et bonos mores. Przystępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 209–220; *Stosunek starożytnych filozofów greckich do życia poczętego: presokratycy, Platon, Arystoteles, stoicy*, w: *W kręgu antycznych politei. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*, red. W. Gajewski, I. Milewski, Gdańsk 2017, s. 214–244; *Antykoncepcja i aborcja w ocenie św. Jana Chryzostoma*, RT 54 (2007) nr 10, s. 279–301; *Aborcja w opinii św. Augustyna*, RT 52 (2005) nr 10, s. 125–140 + bibl. NSWP, s. 1008.

30 M.in. *Synezakty oraz pisma przeciw synezaktom*, VoxP 13–15 (1993–1995) z. 24–29, s. 337–365, 414–446.

31 M.in. *Argument patrystyczny w okresie sporów ariańskich*, SACH 2 (1980), s. 196–211 + bibl.

32 M.in. A. Żurek, *Obrzęd bierzmowania w nauczaniu św. Augustyna*, VoxP 38 (2018) z. 69, s. 771–782.

33 M.in. *Patrystyczne motywacje celibatu kapłańskiego*, VoxP 13–15 (1993–1995) z. 24–29, s. 285–311.

NSWP, s. 1006–1007); **cmentarz chrześcijański**; **circumcellioni**; **continentes**; **cudzołóstwo**; **czyściec**; **dedykacje kościołów**; **demon**; **diakonia**; **diakon**³⁴; **diakonisa**; **dialog liturgiczny**; **dobroczynność chrześcijańska**³⁵; **donacja Konstantyna**; **dramat chrześcijański**³⁶, dramat bowiem był jednym z nielicznych klasycznych rodzajów literackich, którego kontynuacji długo nie podejmowali autorzy chrześcijańscy; **Duch Święty – pneumatologia** (m.in. bibl. NSWP, s. 1007); **dziewictwo** (wartość, traktaty, ceremonia zaślubin); **edykt mediolański**; **encykliki i listy apostołskie o ojcach Kościoła** (wymienić i uzupełnić SWP, s. 410–412 oraz dział *Dokumenty* w VoxP); **enkratyzm**; **epigram chrześcijański**; **epigrafia chrześcijańska** (por. SWP, s. 456–458); **eschatologia** (por. bibl. NSWP, s. 1009); **etyka** (bibl. NSWP, s. 1008); **Eucharystia** (por. SWP, s. 480–490 oraz bibl. NSWP, s. 1007); **Ezechiel Tragik**³⁷; **feniks**³⁸; **filozofia** (m.in. SWP, s. 490–518 oraz bibl. NSWP, s. 1009); **Filioque**; **fossor**; **Genezjusz**³⁹; **gościnność**⁴⁰; **herezja – heretycy**⁴¹; **historiografia** (por. m.in. SWP, s. 525–530 – przepracować); **hagiografia** (por. m.in. SWP, s. 518–523 – przepracować);

34 Zob. *Diakonat w Kościele starożytnym* = 12 art. + bibl. VoxP 9 (1989) z. 17, s. 581–838, 995–1006.

35 Zob. *Działalność charytatywna w starożytności chrześcijańskiej* = 20 art. + bibl. VoxP 16 (1996) z. 30–31, s. 49–336, 493–510; *Stosunek do ludzi starszych w starożytności chrześcijańskiej* = 30 art. + bibl. VoxP 31 (2011) z. 56, s. 61–448 693–716.

36 M.in. *I germi del dramma cristiano nella letteratura patristica*, StPatr 31 (1997), s. 59–69; *Dramatyzowane homilie patrystyczne załączkiem dramatu chrześcijańskiego*, VoxP 38 (2016) z. 65, s. 389–431; *Załączki dramatu chrześcijańskiego w literaturze patrystycznej*, RHUM 44 (1996) z. 3, s. 263–273; *Półdramatyczne homilie patrystyczne*, w: *W posłudze słowa Pańskiego. Księga Jubileuszowa* ks. J. Kudasiewiczza, Kielce 1997, s. 322–347; *Dramatyzowane homilie o Janie Chrzcicielu i chrzcie Chrystusa*, VoxP 23 (2003) z. 44–45, s. 65–76; *Teoria dramatu w piśmiach autorów wczesnochrześcijańskich + wybór tekstów i bibliografia*, w: *O dramacie. Wybór źródeł do teorii dramatycznych*, red. E. Udalska, t. 1: *Od Arystotelesa do Goethego*, Warszawa 1989, s. 113–152, Katowice 2001, s. 123–151.

37 M.in. jego *Exagoge – Wyprowadzenie*, wstęp i tłum. R. Sawa, VoxP 10 (1990) z. 19, s. 867–884; A. Klęczar, *Ezechiel Tragik i jego dramat „Exagoge” – Wyprowadzenie z Egiptu*, Kraków-Mogiła 2006 + bibl.

38 M.in. H. Wójtowicz, *Feniks w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 376–383; P. Warsiński, *Feniks w literaturze i sztuce*, VoxP 11–12 (1991–1992) z. 20–23, s. 25–132; EK V, kol. 122; zob. Laktancjusz.

39 Zob. *Męczeństwo św. Genezjusza mima*, tłum. A. Bober, VoxP 3 (1983) z. 4, s. 244–247.

40 M.in. H. Wójtowicz, *Gościnność wczesnochrześcijańska*, VoxP 16 (1996) z. 30–31, s. 229–239; EK V, kol. 1334–1337.

41 Por. m.in. *Ojcowie Kościoła w polemice z herezjami* = 37 art. VoxP 37 (2017) z. 68, s. 7–592 oraz SWP, s. 523–525.

homilia – kaznodziejstwo⁴²; **homoseksualizm**⁴³; **hospicjum**⁴⁴; w kolejnym polskim wydaniu słownika można by dodać hasło **Jan Paweł II papież (1978–2005)**, bo żaden z dotychczasowych papieży nie poświęcił tytułu oficjalnych pontyfikalnych dokumentów ojcom Kościoła i rocznicom patrystycznym, co on, nawołując po Soborze Watykańskim II do powrotu do źródeł⁴⁵; **judeochrz-**

42 M.in. *Patrystyczne homilie i komentarze biblijne* = 10 art. *VoxP* 23 (2003) z. 44–45, s. 23–154 + bibl. s. 513–520, a wśród nich: E. Staniek, *Koncepcja homilii patrystycznej*, s. 23–24; W. Wojdecki, *Wpływ Ojców Kościoła na teorię i praktykę kaznodziejstwa w Polsce XIX wieku*, *VoxP* 3 (1983) z. 5, s. 467–478 oraz bibl. *NSWP*, s. 1012.

43 M.in. D. F. Wright, *Early Christian attitudes to homosexuality*, *StPatr* 18/2 (1989), s. 329–334; W. L. Petersen, *On the study of „Homosexuality” in patristic sources*, *StPatr* 20 (1989), s. 283–288; J. Wright, *Homosexuals or prostitutes: the meaning of ἀρσενοκοῖται* (1 Cor 6, 9; 1 Tim 1, 10), *VigChr* 38 (1984), s. 125–153; K. Hoheisel, *Homosexualität*, *RACH* 16 (1994), s. 290–364 + bibl.; *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hrsg. H. Cancik, H. Schneider, t. 5, Stuttgart 1998, s. 703–707; K. J. Dover, *Homoseksualizm grecki*, tłum. J. Margański, Kraków 2004.

44 M.in. *Ksenodochium – hospicjum wczesnochrześcijańskie*, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 275–336; *Medyczna troska o ludzi starych w starożytnym grecko-rzymskim świecie*, *VoxP* 31 (2011) z. 56, s. 199–230.

45 Autor 10 listów apostołskich oraz wielu okolicznościowych homilii i przemówień z okazji rocznic patrystycznych, publikowanych później w dziale: *Dokumenty w „Vox Patrum”*, jak: „*Patres Ecclesiae*” w 1600 rocznicę śmierci św. Bazylego, *VoxP* 2 (1982) z. 3, s. 247–272; *List na 1500-lecie śmierci św. Seweryna z Noricum*, *VoxP* 3 (1983) z. 4, s. 11–14; *List na 1600 rocznicę I Soboru Konstantynopolańskiego i na 1550 rocznicę Soboru Efezkiego*, *VoxP* 1 (1981) z. 1, s. 5–20; „*Sanctorum altrix*” na 1500 rocznicę narodzin św. Benedykta Opata, *VoxP* 2 (1982) z. 2, s. 7–27; „*Augustinum Hipponensem*” na 1600 rocznicę nawrócenia św. Augustyna, *VoxP* 8 (1988) z. 14, s. 7–46; „*Omnium Ecclesiarum Matri*” na 1600 rocznicę śmierci św. Cyryla Jerozolimskiego, *VoxP* 10 (1990) z. 18, s. 41–44; „*Duodecimum saeculum*” na 1200 rocznicę Soboru Nicejskiego II, *VoxP* 10 (1990) z. 19, s. 559–569; „*Plurimum significans*” na 1400 rocznicę wyniesienia na stolicę św. Piotra św. Grzegorza Wielkiego, *VoxP* 10 (1990) z. 19, s. 583–587; „*Operosam diem*” na 1600 rocznicę śmierci św. Ambrożego, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 7–32; *List na 1700 rocznicę chrztu narodu armeńskiego*, *VoxP* 21 (2001) z. 40–41, s. 7–15; *List do uczestników sympozjum z okazji 30-lecia istnienia Międzywydziałowego Zakładu Badań nad Antykem Chrześcijańskim KUL*, *VoxP* 19 (1999) z. 36–37, s. 7–8. Ponadto inne okolicznościowe homilie, przemówienia i listy zob. J. Figiel, *Index „Vox Patrum” 1981–2004*, *VoxP* 25 (2005) z. 48, s. 542–544; a także cały nr 50–51 „*Vox Patrum*” 2007 zawierający akta – 21 artykułów zorganizowanego przez Zakład Antyku 28–29 listopada 2006 roku dwudniowego ogólnopolskiego sympozjum nt. *Jan Paweł II a antyk chrześcijański*, s. 67–288 oraz: ojcowie Kościoła w katechezie Jana Pawła II, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 33–48.

ęścijaństwo⁴⁶; jałmużna; inicjacja; inwektywa⁴⁷; inskrypcje; katechumenat (etapy i stopnie); kapłaństwo⁴⁸; katakumby; katolikos; katafrygowie; kobieta⁴⁹; Kościół – eklezjologia⁵⁰; konkubinat; kollucjoniści; Koloseum (m.in. EK IX, kol. 389–392), konsolacja chrześcijańska⁵¹; kontemplacja⁵²; krzyż – ukrzyżowanie⁵³; libellus (EK IX, kol. 939–943); laik → świecki, lapsi (m.in. EK X, kol. 495–496); *lectio divina* (m.in. EK X, kol. 626–628); liturgia (por. SWP, s. 442–558 oraz bibl. NSWP, s. 1011); łacina chrześcijańska; łaska (m.in. EK XI, kol. 385–387); Ławra – Laura (m.in. EK XI, kol. 426); magia (stosunek do niej, niektórzy badacze, zwłaszcza niemieccy, dopuszczają także magię chrześcijańską);

46 Hasło opisowe obok imiennych, z wyjaśnieniem pojęć, historii i przedstawicieli, por. m.in. w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, Kraków 2002, s. 593–597; bibliografia: VoxP 21 (2001) z. 40–41, s. 645–654 oraz NSWP, s. 1013.

47 Por. m.in. SWP, s. 530–537; EK VII, kol. 413–417; *Zarys historii inwektywy wczesnochrześcijańskiej*, RTK 43 (1996), z. 2, s. 363–390; S. Koster, *Die Invective in der griechischen und römischen Literatur*, Meisenheim 1980.

48 Kapłaństwo wiernych oraz służebne i jego stopnie: por. m.in. *Kapłaństwo w starożytności chrześcijańskiej* = VoxP 13–15 (1993–1995) z. 24–29, s. 29–311 = 21 art. + bibl. s. 499–555; *Godność kapłana chrześcijańskiego w nauczaniu o.o. Kościoła*, CzStTeol 38 (2010), s. 21–57; *Kapłan jako dobry pasterz w wypowiedziach o.o. Kościoła*, w: „*Fructus Spiritus est Caritas*”. *Księga jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 235–273 + bibl. NSWP, s. 1007.

49 M.in. A. Stępniewska, *Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015; *Kobieta w historii zbawienia wg o.o. Kościoła* – 15 art. VoxP 36 (2016) z. 66, s. 9–249 + bibl. NSWP, s. 1008.

50 M.in. E. Staniek, *Kościół – wspólnota czy społeczność. Zarys eklezjologii pierwszych trzech wieków*, VoxP 6 (1986) z. 10, s. 203–218 oraz 29 innych art. VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 7–412 + bibl. s. 693–704 + bibl. NSWP, s. 1007.

51 M.in. L. Małunowiczówna, *Co to jest konsolacja*, „Eos” 57 (1967–1968), s. 69–78; L. Małunowiczówna, *Stare i nowe w greckiej konsolacji chrześcijańskiej*, RHum 19 (1971) z. 3, s. 73–84; L. Małunowiczówna, *Konsolacja w mowach pogrzebowych św. Grzegorza z Nyssy*, RHum 23 (1975) z. 3, s. 73–103; L. Małunowiczówna, *Konsolacyjne listy św. Bazylego*, RHum 24 (1976) z. 3, s. 61–104; L. Małunowiczówna, *Listy konsolacyjne i mowy żałobne Grzegorza z Nazjanzu*, RTK 25 (1978) z. 4, s. 173–202; L. Małunowiczówna, *Listy konsolacyjne Teodoreta z Cyru*, SACH 2 (1980), s. 213–235; EK IX, kol. 687–689.

52 M.in. H. Wójtowicz, *Kontemplacja i działanie u Ojców Kościoła*, w: *Kontemplacja i działanie*, praca zbior. pod red. W. Słomki, Lublin 1984, s. 59–78 (Homo Meditans, 2); H. Wójtowicz, *Klemens Aleksandryjski o kontemplacji i działaniu*, KronDiecSand 74 (1981), s. 251–255; M. Szram, *O kontemplacji w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego*, Niepokalanów 1993; EK IX, kol. 750–755.

53 M.in. 30 art. w: *Krzyż Twój wielbimy*, red. A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda, Tarnów 2011 (Scripturae Lumen, 3), w tym np. G. Baran, *Krzyżowa śmierć Chrystusa na tle praktyk krzyżowania w świecie starożytnym*, s. 119–156; B. Leoni, *La croce e il suo segno*, Verona 1968; S. Longosz, *Znak krzyża świętego w życiu starożytnych chrześcijan*, TST 8 (1981), s. 221–232.

małżeństwo⁵⁴; Marana tha; Maria – mariologia⁵⁵; Maron – maronici; medytacja (m.in. EK XII, kol. 433–436); millenaryzm; mistagogia (m.in. EK XII, kol. 1260–1262); mitologia (stosunek ojców do niej oraz bibl. NSW, s. 1014); Mitra – mitraizm (chrześcijańskie podobieństwa do niego); monastycyzm (m.in. SWP, s. 284–287 oraz bibl. NSW, s. 1012); monarchianie; monofizyci (m.in. EK XIII, kol. 152–153); monoteletyzm (por. SWP, s. 287); monogram (m.in. EK XIII, kol. 157–165); monogram Chrystusa (m.in. EK XIII, kol. 165–173); Msza św. (historia jej liturgii); modlitwa w ogóle⁵⁶; muzyka – śpiew⁵⁷; Natalis dies; neochalcedonizm; neonicenizm; nicejski sobór i jego Symbol⁵⁸; nikolaici; niedziela; namaszczenie chorych; niebo; niewolnictwo; ocean; olimpiada; Opatrzność; Oratio Cypriani; ortodoksja – heterodoksja; Opat z Thamugadi; obrazów kult (por. bibl. NSW, s. 1011); papirusy chrześcijańskie (por. SWP, s. 568–573); Pascha: spór o datę (por. SWP, s. 573–574); patrologia – patrystyka (por. SWP, s. 574–578); patrystyczne kongresy (m.in. EK XV, kol. 69);

54 Por. m.in. *Małżeństwo i rodzina w starożytności chrześcijańskiej* = 20 art. VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 29–319 + obszerna bibl. s. 443–507 + 2 przekłady s. 321–363; bibl. NSW, s. 1008.

55 M.in. *Niepokalane poczęcie w kontekście nauczania o.o. Kościoła o świętości Maryi w II–IV w.*, w: *Tota pulchra es Maria*, red. J. Kumala, Licheń 2004, s. 43–85; *Bogarodzica w nauce Ojców Kapadockich*, sma 2 (2000) nr 2, s. 84–104 oraz SWP, s. 559–568 i bibl. NSW, s. 1008.

56 Rodzaje, traktaty oraz m.in. *Modlitwa starożytnych chrześcijan* = 34 art. TST 8 (1981), s. 25–296 + bibl. oraz bibl. NSW, s. 1012.

57 M.in. *Muzyka instrumentalna w ocenie wczesnochrześcijańskich pisarzy*, w: *Musica Antiqua. Acta Scientifica*, t. 6, Bydgoszcz 1982, s. 355–388; *Środowisko muzyczne Konstantynopola w ocenie Jana Chryzostoma*, *Musica Antiqua. Acta Scientifica*, t. 7, Bydgoszcz 1985, s. 299–316; *Patrystyczne traktaty o muzyce*, w: *In persona Christi. Księga pamiątkowa na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika*, red. K. Góźdź, Lublin 2009, s. 171–196 = *Patristic treatises on music*, w: *Logos et Musica. In honorem Summi Romani Pontificis Benedicti XVI*, eds. E. Szczurko, T. Guz, H. Seidl, Frankfurt a. Main–Warszawa 2012, s. 503–527; *Śpiew w rodzinie środkiem wychowania w pedagogii św. Jana Chryzostoma*, „Rocznik Nauk o Rodzinie” 1 (2009), s. 13–55; EK XIII, kol. 562–565.

58 M.in. *Liczba uczestników I Soboru Nicejskiego w relacji Ojców Kościoła*, w: *Ku prawdzie w miłości. Księga pamiątkowa poświęcona Księdzu Biskupowi Profesorowi Janowi Śrutwie*, Lublin 2002, s. 71–86; EK XIII, kol. 998–999.

patrystyczna sekcja⁵⁹; patrologia w Polsce⁶⁰; pederastia⁶¹; piekło; poga-
nin – pogaństwo; pokuta (etapy); post; prześladowania; pustynia; paleografia
grecka i łacińska; papa – papież; papieństwo⁶²; parabalanie; Patrimonium
S. Petri; patripasjanie; pontifex maximus; przeznaczenie – predestynacja;
protopaschici; Psalmi (znaczenie i komentarze); refrigerium przygrobnie;
rodzina⁶³; rozwód; reguła fidei; religia (m.in. bibl. NSWB, s. 1014); sakramen-
ty (ogólnie); schizma – schizmatyk; scylitańscy męczennicy; seksualność
→ dziewictwo; siedmiu śpiących z Efezu; Seweryn z Noricum⁶⁴; Spirydon;
stenografia wczesnochrześcijańska; sukcesja apostołska; szkoła wcze-
snochrześcijańska; sztuka chrześcijańska (por. SWB, s. 635–637 + NSWB, s. 1013);
świecki – laik⁶⁵; świadectwo – świadek; Te decet laus; theoria; teopaschici;
Theotokos – Bogarodzica; tradycja⁶⁶; Transitus Mariae; Trójca Święta (m.in.

59 M.in. *Powstanie i 5-lecie Sekcji + regulamin*, VoxP 2 (1982) z. 2, s. 121–137; VoxP 3 (1983) z. 5, s. 486–489; VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 465–469; *XX lat działalności Sekcji Patrystycznej*, VoxP 17 (1997) z. 32–36, s. 585–595; B. Częsz, *Zasługi Sekcji Patrystycznej w koordynowaniu studiów i propagowaniu myśli Ojców Kościoła w Polsce*, VoxP 19 (1999) z. 36–37, s. 159–165; B. Częsz, *Zadania Sekcji Patrystycznej wobec dydaktyki dyscyplin patrystycznych*, VoxP 9 (1989) z. 16, s. 393–401.

60 M.in. J.M. Szymusiak, *Zarys dziejów patrystyki w Polsce*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3/1, red. M. Rechowicz, Lublin 1976, s. 67–103; A. Bober, *Patrystyka w Polsce*, w: SWB, s. 578–584.

61 M.in. H. Patzer, *Die griechische Knabenliebe*, Wiesbaden 1982; E. Bethe, *Die dorische Knabenliebe*, RhMus 62 (1907), s. 438–475; F. Buffière, *Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique*, Paris 1980; D. Wender, *Plato misogynist, paedophile and feminist*, „*Arethusa*” 6 (1973), s. 75–90; W. Kroll, *Knabenliebe*, w: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 11/1, Stuttgart 1921, kol. 897–906; *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, t. 9, Hrsg. H. Cancik, Stuttgart 2000, s. 139–140.

62 M.in. *Papieństwo w starożytności chrześcijańskiej* = 29 art. VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 7–412 + bibl. s. 693–704.

63 M.in. *Rodzina wczesnochrześcijańska kościołem domowym*, RT 51 (2004) nr 10, s. 27–56; *Geneza pojęcia „rodzina kościołem domowym” w tradycji patrystycznej*, w: *Rodzina jako kościół domowy*, red. A. Tomkiewicz, W. Wieczorek, Lublin 2010, s. 35–45; oraz *Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie starożytnym* = 20 art. VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 29–319 + bibl. s. 443–507.

64 M.in. A. Bober, *Św. Seweryn i jego najnowszy biograf*, VoxP 2 (1982) z. 2, s. 204–209.

65 M.in. *Świeccy w starożytności chrześcijańskiej* = 22 art. VoxP 22 (2002) z. 42–43, s. 31–353 + bibl. s. 631–637, w tym art.: *Geneza i pierwsze znaczenie terminu: „świecki”–„laicus” w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, s. 53–65.

66 M.in. *La tradizione nella controversia ariana. Testimonianze non Atanasiane*, „*Augustinianum*” 19 (1979), s. 443–468; *De auctoritate Traditionis apud Athanasium Alexandrium. Synthesis traditionis primi et secundi momenti controversiae Arianae*, Diss., Romae 1976, ss. 374,

bibl. NSWP, s. 1006); tryteizm; ubodzy – ubóstwo; *Vetus Latina*; *Vivarium* (Kasjodora); wdowy⁶⁷; widowiska⁶⁸; wojna i służba wojskowa (m.in. bibl. NSWP, s. 1013); wychowanie dzieci⁶⁹; zabobon – *superstitio*; zaręczyny – zaślubiny; zmarli (ich pogrzeb, kult, wspomnianie, modlitwa).

Oto kilkadziesiąt (ok. 180) proponowanych aktualnych haseł, które można byłoby dodać w celu ukazania całości problematyki antyku chrześcijańskiego. Nie są to na ogół hasła osobowe, na jakie wskazuje bezpośrednio tytuł słownika, lecz dotyczące przeważnie ówczesnych instytucji, stanów i działań, z którymi autorzy wczesnochrześcijańscy byli ściśle związani i bez których (choćby w postaci lakonicznego przybliżenia i wskazania odpowiedniej bibliografii), ich działalność i piśmiennictwo mogą się jawić niezrozumiałe. Każdy autor jednak sam zazwyczaj decyduje o zawartości i objętości swego dzieła i nie musi dostosowywać się do sugerowanych propozycji. Dobrze by jednak było, moim zdaniem, uzupełnić w przyszłości przynajmniej niektóre z nich. Autor mógłby sam lub w porozumieniu z innymi patrologami ustalić pewien kanon przewidzianych do uzupełnienia niezbędnych haseł, uzgodnić ich rozmiar i charakter oraz termin ich opracowania, a gdy pojawi się możliwość wydania nowego słownika, w części lub całości je wykorzystać. Przy niektórych

mps BKUL; P. C. Hanson, *Tradition in the Early Church*, London 1962; J. Klinger, *Tradycja starożytności w doktrynie i duchowości Kościołów Wschodnich*, SThV 9 (1971), s. 303–320; S. Pieszczoch, *Tradycja w starożytnym Kościele*, w: SWP, s. 637–646; oraz bibl. NSWP, s. 1007.

67 M.in. G. Stählin, *Das Bild der Witwe*, JACH 17 (1974), s. 415–420 + bibl.; EK XX, kol. 328–329.

68 Teatralne, amfiteatralne, cyrkowe: m.in. *Widowiska teatralne zagrożeniem dla życia rodzinnego według św. Jana Chryzostoma*, w: *Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim 111–1V wieku*, Lublin 1988, s. 135–198; *Lantico mimo anticristiano*, StPatr 24 (1993), kol. 164–168; *Chrześcijańskie widowiska zastępcze w propozycji Ojców Kościoła*, VoxP 37 (2017) z. 67, s. 303–360; EK XX, kol. 461–465 + bibl.; E. Stanula, *Widowiska w ocenie Ojców Kościoła*, SaecChr 1 (1995), s. 7–16; H. Jürgens, *Pompa diaboli. Die lateinischen Kirchenväter und das antike Theater*, Stuttgart 1972; W. Weisman, *Kirche und Schauspiele. Schauspiele im Urteil der lateinischen Kirchenväter*, Würzburg 1972.

69 M.in. *Rodzinne wychowanie dziecka według św. Bazylego*, „Currenda” 130 (1980), s. 249–258; św. Jan Chryzostom, *O wychowaniu dzieci*, tłum. W. Kania, Kraków 2002, s. 73–107; T. Kołosowski, *Wychowanie religijno-moralne dzieci w rodzinie w świetle traktatu „O wychowaniu dzieci” św. Jana Chryzostoma*, „Seminare” 17 (2001), s. 405–420; A. Uciecha, *Rodzina miejscem wychowania w traktacie pedagogicznym „O wychowaniu dzieci” Jana Chryzostoma*, ŚSHT 19–20 (1986–1987), s. 65–92; A. Stępniewska, *Wychowanie rodzinne dziewcząt w pedagogice św. Hieronima*, VoxP 5 (1985) z. 8–9, s. 151–175.

proponowanych hasłach podaję pewną, zwłaszcza polską i przede wszystkim zawartą w „Vox Patrum” bibliografię, która ułatwiłaby ich opracowanie.

Kolejnym niedopatrzeniem wymagającym komentarza jest brak pewnych pozycji bibliograficznych (znajdujących się zwłaszcza w „Vox Patrum”), które w tego rodzaju dziele informacyjnym, w moim przekonaniu, należałoby uzupełnić. Przy hasłach osobowych nie wykorzystano np. ani razu (choćby przy Podbielskim) literatury dotyczącej greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich, zamieszczonej w niedawno wydanej *Literaturze Grecji starożytnej*⁷⁰, a sporadycznie tylko odwoływano się do starszej *Literatury greckiej* Tadeusza Sinki⁷¹, podczas gdy w przypadku autorów łacińskich analogiczną literaturę przywoływano, np. pod hasłem „Cytowska – Szelest”⁷². Ten brak dziwi tym bardziej, że Autor słownika jest współredaktorem działu *Literatura chrześcijańska* (s. 918) znajdującego się w drugim tomie *Literatury Grecji starożytnej*, którą to publikację wymienia nawet w bibliografii (s. 1014).

Ponadto w hasłach osobowych przy wymienianiu pism autorów wczesnochrześcijańskich nie zawsze konsekwentnie w tym samym miejscu sygnalizowano ich polskie przekłady: przeważnie czyniono to tuż po wymienieniu ich tytułów i wskazaniu ich lokalizacji w oryginale (np. Ambroży, s. 50–55; Atanazy, s. 120–125; Augustyn, s. 133–155; Bazyli, s. 190–192; Cyprian, s. 344–346), ale też nierzadko wymieniano je lub powtarzano dopiero w końcowej bibliografii podhasłowej, tuż przed opracowaniami (np. Hieronim, s. 446; Jan Chryzostom, s. 512–514; Nicetas, s. 733–734; Nowacjan, s. 738–739; Orygenes, s. 755–757; Syneuzjusz, s. 898).

Co więcej, w nowym słowniku pominięto zupełnie (mimo prawdopodobnego ich wykorzystania) cztery stosunkowo duże polskie bibliografie, w hasłach: **bibliografie** (s. 993)⁷³, **Ambroży bp Mediolanu** (s. 49–60)⁷⁴ i **Grzegorz Wielki**

⁷⁰ *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, Lublin 2005, s. 919–1136.

⁷¹ T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3/2: *Literatura za cesarstwa II*, Wrocław 1954.

⁷² M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska: okres cesarstwa – autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994.

⁷³ Należałoby tu dodać: *Polskojęzyczna bibliografia antyku chrześcijańskiego 1900–1993*, w: S. Pieszczoch, *Patrologia*, t. 1, Gniezno 1994, s. 201–280 + 24; T. Śliwa, *Bibliografia polska do starożytnej historii Kościoła*, w: K. Bihlmeyer, H. Tüchle, *Historia Kościoła*, t. 1: *Starożytność chrześcijańska*, tłum. J. Klenowski, Warszawa 1971, s. 427–441.

⁷⁴ Należałoby dodać: *Ambroży w polskich studiach*, *VoxP* 18 (1998) z. 34–35, s. 575–606.

I (s. 394–400)⁷⁵; podobne całościowe bibliografie zauważono w słowniku tylko przy św. Augustynie (s. 167) i św. Grzegorz z Nazjanzu (s. 412). Ponadto przy hasle **Ambroży bp Mediolanu** nie zauważono akt ogólnopolskiego sympozjum⁷⁶. Wiele uzupełnień można by poczynić przy następujących hasłach: **Atanazy Wielki** (s. 125)⁷⁷, **Augustyn bp Hippony**⁷⁸, **Bazyli Wielki**⁷⁹; **Benedykt**

75 Należałoby dodać: *Św. Grzegorz Wielki w polskich studiach*, VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 705–714.

76 *Św. Ambroży w 1600 rocznicę śmierci* = 20 art. VoxP 18 (1998) z. 34–35, s. 19–300, a wśród nich: J.S. Partyka, *Ostatnie chwile, grób, relikwie i kult św. Ambrożego*, s. 19–35; U.M. Mazurczak, *Ikonomia św. Ambrożego w sztuce europejskiej i polskiej. Wybór i topografia przedstawień*, s. 257–272 + 24 zdjęcia; M. Kunowska-Porębna, *Św. Ambroży w literaturze, kulcie i zwyczajach polskich*, s. 273–300.

77 Do ogólnej bibliografii hasła można by dodać: *De auctoritate Traditionis apud S. Athanasium Alexandrinum*, diss., Romae 1976; *Św. Atanazy o Eucharystii*, w: *Pokarm nieśmiertelności*, red. W. Myszor, E. Stanula, Katowice 1987, s. 77–88; *La tradizione nella controversia ariana. Testimoniazze non Atanasiane*, „Augustinianum” 19 (1979), s. 443–468.

78 Przy jego *Pismach niezachowanych: Carmen theatricum* (s. 133), gdzie nie wskazano żadnej bibliografii, można by dodać: *Augustins „theatricum carmen”*, StPatr 22 (1989), s. 290–293 oraz: *El „theatricum carmen” de Augustin*, „Augustinus” 36 (1991), s. 181–184, a w jego bibliografii ogólnej uzupełnić (s. 168): *Św. Augustyn w 1600 rocznicę chrztu* = 28 art. VoxP 8 (1988) z. 14, s. 67–460, poprzedzonych *Listem apostołskim Jana Pawła II „Augustinum Hippo-nensem”*, a także: *Św. Augustyn a starożytny dramat teatralny*, VoxP 8 (1988) z. 14, s. 369–394 i z. 15, s. 859–879; A. Bober, *Wujek jako tłumacz św. Augustyna*, VoxP 3 (1983) z. 5, s. 409–417.

79 Przy bibliografii o *Heksaameronie*, gdzie nie wymieniono żadnych polskich przekładów, można by przypomnieć: *Homilia na Heksaameron IX* (fragm.), tłum. M. Michalski, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 2, Warszawa 1982, s. 182–188 oraz fragm. Hom. I 1–2, II 2,3–7; III 1,10; IV 1,6–7; V 1–6,9; VI 1, 9–11, tłum. A. Paciorek, w: *Prawda was wyzwoli*, red. P. Łabuda, A. Paciorek, A. Tronina, Tarnów 2012, s. 399–427 (*Scripturae Lumen*, 4); przy bibliografii zaś *Mowa do młodzieńców* (s. 191), tłum. M. Michalski, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 2, Warszawa 1982, s. 194–199; przy homiliach (s. 193) *Homilia II o poście*, tłum. M. Michalski, *KronDiecSand* 69 (1976) nr 7–8, s. 164–166 lub *Kazania i homilie na święta Pańskie i Maryjne*, praca zbior. pod red. L. Gładyszewskiego, Lublin 1976 (*Starożytne Teksty Chrześcijańskie*, 1), s. 115–116; do bibliografii zaś ogólnej (s. 194) można by dodać: H. Wójtowicz, *Hellenizm Bazylego Wielkiego*, *KronDiecSand* 69 (1976) nr 5, s. 135–139; H. Wójtowicz, *Wybrane myśli Bazylego Wielkiego*, *KronDiecSand* 69 (1976) nr 11–12, s. 270–274; W. Eborowicz, *Św. Bazyli a św. Augustyn*, VoxP 2 (1982) z. 3, s. 285–297; J. Górny, *Wpływ Bazylego na rozwój życia monastycznego*, VoxP 2 (1982) z. 3, s. 298–312.

z Nursji (s. 207)⁸⁰; Cyryl Jerozolimski (s. 259)⁸¹; Damazy pap. (s. 264)⁸²; Diodor Antiocheńczyk (s. 273)⁸³; Eugipiusz (s. 322)⁸⁴; Grzegorz Wielki (s. 399–400)⁸⁵; Grzegorz z Nazjanzu (s. 411–412)⁸⁶; Grzegorz z Nyssy (s. 413)⁸⁷; Hieronim ze Strydonu (s. 447)⁸⁸; Jan Chryzostom (s. 518–519)⁸⁹; Jan I Mandakuni (s.

80 W bibliografii ogólnej hasła można by dodać: B. Czyżewski, *Św. Benedykt w wypowiedziach Jana Pawła II*, VoxP 27 (2007) z. 50–51, s. 11–121, a na jej początku: *List apostolski „Sanctorum Altrix” na 1500 rocznicę urodzin św. Benedykta*, VoxP 2 (1982) z. 2, s. 7–27.

81 W bibliografii ogólnej hasła można by dodać: B. Częsz, *Jan Paweł II a 1600. rocznica śmierci Cyryla Jerozolimskiego*, VoxP 27 (2007) z. 50–51, s. 159–163.

82 Ubogą polską bibliografię hasła można by uzupełnić: *Papież Damazy jako obrońca czystości wiary*, VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 208–230; A. Stępniewska, *Symposium w Lublinie w 1600-lecie śmierci papieża Damazego*, VoxP 4 (1984) z. 6–7, s. 460–465.

83 W bibliografii ogólnej hasła, w której oprócz EK nie ma żadnej polskiej publikacji, warto przynajmniej wymienić jego biogramy z bibliografią zawartą w polskich naukowych literaturach: *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2, Lublin 2005, s. 1041–1044, 1068 bibl. oraz T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3/2, Wrocław 1954, s. 102–103.

84 Przy dziale *Żywoł Seweryna* można by przypomnieć jego fragmentaryczny przekład: A. Bober, *Eugipiusz, Żywoł św. Seweryna. Fragmenty*, VoxP 3 (1983) z. 4, s. 217–229.

85 Do obszernej już bibliografii hasła można by jeszcze dodać specjalną jego bibliografię: *Grzegorz Wielki w polskich studiach*, VoxP 24 (2004) z. 46–47, s. 705–714; *List apostolski Jana Pawła II „Plurimum significans” w 1400. rocznicę wyniesienia go na stolicę św. Piotra*, VoxP 10 (1990) z. 19, s. 583–587; A. Stępniewska, E. Tatar-Próchniak, *Indeks do polskiego przekładu „Listów” Grzegorza Wielkiego*, VoxP 10 (1990) z. 18, s. 461–540; A. Stępniewska, *Św. Sylwia – matka papieża Grzegorza Wielkiego*, VoxP 23 (2003) z. 44–45, s. 363–373 lub A. Stępniewska, *Święta Sylwia. Matka papieża Grzegorza Wielkiego Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015, s. 19–40, 148–149 bibl.

86 Do obszernej bibliografii hasła można by dodać artykuł o rzadko opracowywanej tematyce: A. Stępniewska, *Św. Nonna – matka Grzegorza z Nazjanzu w jego twórczości poetyckiej*, VoxP 28 (2008) z. 52/2, s. 1039–1047 lub A. Stępniewska, *Święta Nonna. Matka Grzegorza z Nazjanzu w jego twórczości poetyckiej*, w: *Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015, s. 57–61 + bibl. s. 151–152.

87 Do bibliografii hasła warto dodać: A. Stępniewska, *Św. Emmelia – matka Bazylego Wielkiego i Grzegorza z Nyssy*, VoxP 25 (2005) z. 48, 67–77 lub A. Stępniewska, *Święta Emmelia. Matka Bazylego Wielkiego i Grzegorza z Nyssy*, w: *Matki Ojców Kościoła*, Lublin 2015, s. 41–55 + bibl. s. 150–151.

88 Do bibliografii hasła warto dodać artykuł: A. Stępniewska, *Żeński klub inteligencji chrześcijańskiej na rzymskim Awentynie IV wieku*, VoxP 22 (2002) z. 42–43, s. 261–293.

89 Do obszernej bibliografii można by jeszcze dodać (przynajmniej wybiórczo) jego biogram w: *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2, Lublin 2005, s. 1044–1056 + bibl. s. 1069–1074 oraz publikację zbiorową: *Małżeństwo, rodzina i wychowanie w nauczaniu św. Jana Chryzostoma* = 25 art. VoxP 29 (2009) z. 53–54, s. 83–480 + bibl. s. 805–812; a także: *Antykoncepcja i aborcja w ocenie św. Jana Chryzostoma*, RT 54 (2007) nr 10, s. 279–301,

534)⁹⁰; Jan Damasceński (s. 522 lub 524)⁹¹; Julian Apostata (s. 554)⁹²; Kasjodor (s. 591–592)⁹³; katechezy (s. 597)⁹⁴; Klemens Aleksandryjski (s. 604)⁹⁵; w bibliografii hasła ojcowie Kościoła (s. 742)⁹⁶; Orygenes (s. 756)⁹⁷; Sofroniusz

.....
 oraz rzadko i dobrze źródłowo udokumentowany artykuł: A. Stępniewska, *Antuza – matka św. Jana Chryzostoma w świetle starożytnych źródeł*, VoxP 32 (2012) z. 57, s. 586–600.

90 W bibliografii hasła brak wykazu wszystkich polskich przekładów, ponadto zamieszczono ich niedokładny zapis, który winien brzmieć: H. Wójtowicz, *Jan Mandakuni – ormiański Ojciec Kościoła*, StudSand 2 (1981), s. 440–453, w tym tłum. z niem. *Homilia IV: Modlitwa przyjemna Bogu*, s. 446–452 oraz *Homilia XXIV: Modlitwa pokutna*, s. 452–453 i *Homilia V: O miłosierdziu wobec ubogich*, tłum. z niem. H. Wójtowicz, VoxP 21 (2001) z. 40–41, s. 479–488.

91 Bibliografię hasła można by uzupełnić artykułem i przekładami: H. Wójtowicz, *Z teologii Wniebowzięcia Jana z Damaszku*, KronDiecSand 70 (1977) nr 7–8, s. 189–188; *Homilia II na Wniebowzięcie NMP*, tłum. H. Wójtowicz, KronDiecSand 71 (1978) nr 5–6, s. 119–128; nr 9–10, s. 217–222; 72: 1979, nr 1–2, s. 29–33; *Homilia na Wniebowzięcie NMP (1–3)*, tłum. W. Kania, w: *Teksty o Matce Bożej*, t. 1: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Niepokalanów 1981, s. 231–264; *Homilia na Narodzenie Najświętszej Panny*, tłum. W. Kania, w: *Teksty o Matce Bożej*, t. 1: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, Niepokalanów 1981, s. 220–230.

92 Do bibliografii hasła można by dodać: A. Stępniewska, *Nie zrealizowana powieść Henryka Sienkiewicza o Julianie Apostacie*, VoxP 17 (1997) z. 32–33, s. 391–397

93 Do bibliografii hasła można by dodać *Institutiones*, które zostały wydane z niemieckim przekładem: *Institutiones divinarum et saecularium litterarum. Einführung in die geistlichen und weltlichen Wissenschaften*, Freiburg 2003 (Fontes Christiani, t. 39/1–2).

94 Do bibliografii hasła można by dodać zbiorową publikację: *Katecheza patrystyczna* = 10 art. VoxP 10 (1990) z. 18, s. 55–156, poprzedzoną *Listem apostołskim Jana Pawła II „Omnium Ecclesiarum Matri”* (s. 41–44) oraz bibliografią s. 417–432.

95 Do bibliografii hasła można by dodać: H. Wójtowicz, *Kontemplacja i działanie u Klemensa Aleksandryjskiego*, KronDiecSand 74 (1981), s. 82–85, 251–255.

96 Przy artykule *Ojcowie Kościoła* – należałoby dodać: *Ojcowie Kościoła. Semantyczny rozwój pojęcia*, VoxP 9 (1989) z. 16, s. 61–109, a także przypomnieć tu precyzujący to pojęcie *List apostołski „Patres Ecclesiae” Jana Pawła II*, VoxP 2 (1982) z. 3, s. 247–272.

97 Do bibliografii hasła można by dodać: H. Wójtowicz, *Mistyka męczeństwa u Orygenesesa*, KronDiecSand 70 (1977) nr 2–3, s. 52–56; H. Wójtowicz, *Wypowiedzi Orygenesesa o modlitwie*, KronDiecSand 73 (1980) nr 1–2, s. 38–44.

z Betlejem (s. 877)⁹⁸; symbole wiary (s. 891)⁹⁹; Teodor z Mopsuestii (s. 920)¹⁰⁰; Teodozjusz patr. Aleksandrii (s. 931)¹⁰¹; pisarze wczesnochrześcijańscy w nauczaniu Kościoła (s. 1000)¹⁰²; Eucharystia¹⁰³ (s. 1007); angelologia (s. 1009)¹⁰⁴; liturgia (s. 1011)¹⁰⁵; filozofia (s. 1009)¹⁰⁶ religia (s. 1014)¹⁰⁷.

98 W bibliografii hasła przy bezimiennym skrócie „AP 530–532” proponuję dla jasności dodać: charakterystyka autora + przekład fragm. III ody *Pokton mędrców*.

99 Sugeruję dopracować słabe merytorycznie hasło, wykorzystując opracowanie z *Leksykonu teologii fundamentalnej* (Lublin–Kraków 2002, s. 593–597), gdzie ukazano pojęcie, genezę, rodzaje i funkcje symboli wiary. W bibliografii polskiej natomiast poza zamieszczeniem pracy zawierającej akta dwóch sympozjów (*Symbol Apostolski w nauczaniu Kościoła*, red. R. Knapieński, Lublin 1997), warto wymienić także niektóre z nich, jak np. E. Stanuła, *Potrzeba tworzenia wyznań wiary*, s. 39–90; M. Starowieyski, *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, s. 51–62; H. Pietras, *Geneza Symbolu Apostolskiego*, s. 63–75; S. Longosz, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, s. 77–98 + bibl. s. 447–477.

100 W bibliografii hasła proponuję uwzględnić jego biogram z: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2, s. 1061–1067 + bibl. s. 1076–1078.

101 Do bibliografii hasła, przy jego panegiryku na cześć Michała Archanioła proponuję dodać obszerny polski artykuł: *Michał Archanioł w nauczaniu Ojców Kościoła*, w: *Michał Archanioł*, t. 1: *Zagadnienia teologiczne*, red. S. Łącki, Marki 2012, s. 221–292 oraz: M. Stanzione, *Archaniołowie: Michał Wojownik, Gabriel Wysłannik, Rafał Uzdrawiciel*, tłum. J. Partyka, Kraków 2019, s. 35–67 + 148–184.

102 Szkoda, że przy hasle nie przypomniano: specjalnego I działu „Vox Patrum” *Dokumenty*, w którym od początku publikowane są wszystkie aktualne listy apostolskie i katechezy papieskie oraz dokumenty Nauczycielskiego Urzędu Kościoła poświęcone ojcom Kościoła i rocznicom ważniejszych wydarzeń starożytności chrześcijańskiej, a także specjalnego tomu *Jan Paweł II a antyk chrześcijański* = 21 art. *VoxP* 27 (2007) z. 50–51, s. 65–290, a wśród nich m.in.: *Jan Paweł II a organizacja polskich studiów nad antykiem chrześcijańskim*, s. 67–99 czy: *Patrystyczna katecheza Benedykta XVI* oraz zawartości proponowanego hasła *Jan Paweł II* z jego wypowiedziami.

103 Do bibliografii hasła można by dodać: *Nazwa „eucharystia” w okresie przedchrześcijańskim*, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 349–364; *Polskojęzyczna bibliografia o Eucharystii w Kościele starożytnym*, *VoxP* 16 (1996) z. 30–31, s. 525–532; *Cześć Eucharystii w starożytności chrześcijańskiej*, w: *Jezus Eucharystyczny*, red. M. Rusecki, M. Cisło, Lublin 1991, s. 61–80; *Ojcowie Kościoła o Eucharystii* = 9 art. *TPatr* 14 (1996), s. 7–203.

104 Do bibliografii hasła można by dodać: *Opiekuńcza funkcja aniołów w nauce Ojców Kościoła*, w: *Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2003, s. 151–205.

105 Do bibliografii hasła można by dodać artykuł: *Nazwy ołtarza chrześcijańskiego w literaturze patrystycznej*, *VoxP* 27 (2007) z. 51, s. 497–533.

106 Do bibliografii hasła można by dodać monumentalne dzieło: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1–5, tłum. E. J. Zieliński, Lublin 1999–2002, zwłaszcza t. 4: *Szkoły epoki Cesarstwa*.

107 Do bibliografii hasła można by dodać M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987.

Na koniec należy zwrócić uwagę na konieczność wyeliminowania w nowym wydaniu słownika lub erracie dość licznych drobnych błędów: są to przeważnie literówki, błędne skróty lub opisy bibliograficzne, czy znajdujące się w nich pewne braki lub niedokładności, zwłaszcza przy wskazywaniu obcojęzycznej literatury; naliczyłem ich w sumie ponad 20 stron, które to przesłałem wprost do Autora, by dla dobra dzieła zechciał je uwzględnić przy erracie. Szkoda, że tak poważne wydawnictwo, jak Księgarnia św. Wojciecha, pozwoliło sobie na tak duże niedopatrzenie i nie zrobiło korekty dokładniej; usunięcie tych niedociągnięć w kolejnych wydaniach słownika wydaje się być niezbędne. Pomimo wspomnianych uchybień omawiany słownik jest wyjątkowo cennym dziełem, które zapisuje się złotymi głoškami w dziejach polskiej patrystyki, stanowiąc niezbędne podręczne vademecum każdego patrologa i badacza wczesnochrześcijańskiej literatury. Gratulujemy i dziękujemy za nie.